

Олексій ВЕРТІЙ,
доктор філологічних наук,
м. Суми

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ОСНОВНІ ОЗНАКИ І ПОНЯТТЯ

УДК 821.161.2:[371.3+378.147]

На основі даних педагогіки, психології, народознавства, літературознавства, філософії та інших наук у статті зроблено спробу сформувати систему основних національно-світоглядних, національно-духовних, народознавчо-літературознавчих, пізнавально-пошукових та освітньо-виховних ознак і понять сучасної методики викладання української літератури в школі.

Ключові слова: національний світогляд, ідея, урок.

Убогість джерельної бази підсоветської методики української літератури зумовила її обмеженість та формалізм. Штучне препарування праць основоположників марксизму-ленінізму, рішень чергових партійних з'їздів, комуністичної ідеології спотворювали, а то й нищили в самому корені національну спрямованість процесу навчання, його національний зміст. Форми і методи навчання набували, відтак, яскраво виражених ознак формалізму. Заідеологізованість літературної освіти не давала можливості розвивати національну природу естетичної й духовної загалом сутності учня, заганяла її у вузькі рамки класовості та комуністичної партійності. Не лише нехтування, а й суворя заборона праць українських учених (І.Франко, Д.Донцов, М.Грушевський, Ю.Липа, В.Липинський, Ю.Василян, М.Сціборський та ін.), присвячених дослідженню національного характеру, духовності, культури та світогляду, науковій розробці української національної ідеї і т. п., зіштовхнули вивчення української літератури з природного ґрунту на манівці космополітизму, що цілком закономірно призвело до повного краху літературної освіти, заснованої на постулатах комуністичної ідеології. Відтак гостро постала проблема формування національних підстав вивчення української словесності у школі, насамперед її основних ознак і понять.

Зрозуміло, обсяг статті не дає змоги докладно подати і розробити у повному обсязі систему понять і ознак національної методики вивчення української літератури. Отже, спинимося лише на окремих найважливіших, на нашу думку, аспектах цієї проблеми. Насамперед з'ясуємо зміст самого поняття «національна методика української літератури».

Сучасна дидактика визначає зміст освіти як систему «наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя та праці»¹. Відтак зміст поняття «національ-

на методика української літератури» можна визначити як систему закономірностей, методів, форм та принципів навчання, зорієнтованих на пізнання і розуміння національної самбутності української літератури, національних особливостей її природи, становлення і розвитку та формування на цих підставах духовно багатой, національно свідомой особистості, розуміння нею мети, смислу та цінності життя, її життєвих принципів, ідеалів та активної життєвої позиції. Визначальними складниками національної методики вивчення української літератури є національний світогляд, основу якого становлять українське національне буття та українська національна ідея, національна психологія, національне виховання, українське народознавство, літературознавство та філософія. На їхній основі й виокремлюємо такі групи понять та ознак методики української літератури: 1) національно-світоглядні, 2) національно-духовні, 3) народознавчо-літературознавчі, 4) пізнавально-пошукові та 5) освітньо-виховні. Саме вони за допомогою художньо-естетичних чинників, навчальної діяльності учнів становлять цілісне науково-методичне утворення як спосіб осмислення ідейно-тематичного змісту національної літератури, її художньо-естетичних особливостей і формування на цих підставах духовного світу нашого сучасника, його життєвих принципів та ідеалів, розуміння ним мети, сенсу та цінності життя, національного світогляду загалом, а відтак і нової дійсності, нового укладу національного буття.

Коли говоримо про **національно-світоглядні підстави** вивчення української літератури, то треба окреслити бодай визначальні особливості світогляду українського народу загалом. У найзагальніших рисах його можна схарактеризувати як філософсько-поетичний і героїко-патріотичний. Щоправда, поділ цей досить умовний, адже героїко-патріотичне начало в усьому просякнуте філософсько-поетичною піднесеністю, задумою, розмірковуваннями над сутністю повсякденного буття і – навпаки. Філософсько-поетичне споглядання стає джерелом сприйняття і розуміння

¹ Бондар В. Дидактика / В.Бондар. – К., 2005. – С. 44.

світу як боротьби добра і зла, прекрасного і потворного, усвідомлення України як рідної матері, Березині нації, морального і громадянського обов'язку кожного перед нею.

Стародавні шари світогляду українського народу характеризувалися особливою задушевністю, глибоко особистим сприйняттям і переживанням усього, що є навколо. В.Петров пояснює це уявленнями наших далеких предків про рід як нерозчленовану єдність живих-померлих-ненароджених. У такому разі, наголошує вчений, світ сприймався й розумівся у зв'язку з «приналежністю до роду, за зв'язком на підставі кривної спорідненості (материнства, дідівства, синівства, сестринства і т. д.)»². Відтак цей світогляд не був ані магічним, ані анімістичним, а був родовим у своїй основі. У ньому не було поділу на живу і мертву природу. Усе в ньому – люди, тварини, рослини, явища природи, речі – уявлялись як один єдиний рід, який існує у нескінченній різноманітності своїх виявів. «Немає взагалі людей, – наголошує В.Петров, – немає тварин, рослин, ріки, вогню, гори. Та або та тварина, ця ріка, цей вогонь належать до даного або іншого роду. До роду належать не лише люди, але й усе з ними зв'язане»³. Навіть по смерті одне переходить в інше – у воду, землю, вирій, зілля, колосся, кущ, дерево, птаха і т. д., і т. п., «змінює місце свого перебування й разом з тим змінює свій вигляд»⁴. На таких ось підставах творилась і твориться не лише українська усна народна поезія, а й писемна література.

У дівчаток беззахисних
перед блакиттю неба
синь очей розтікається
дощами, дощами.

Тануть їхні обличчя,
немовби не можуть вистояти
серед кручених паничів,
які сплющуються на ніч.

Йде осінь вглиб, –
згортаються ліси і луки.
Прозоро як! Прозоро
і тихо ще й претихо, –
немає вже тебе, –

читаємо в поезії В.Кордуна «Осінь глибина». Здатністю передавати почуття любові, що народжується в закоханому серці хлопця, наділений і дим в оповіданні Григора Тютюнника «Зав'язь», якого після зустрічі з дівчиною скеровує Микола «на Сонин садок», щоб і там не приморозило зав'язь на весняних деревах. І дим, і зав'язь, і почуття закоханих тут набувають глибокого підтексту, в основі

якого – прадавнє відчуття чогось рідного, близького, дорогого, найпотаємнішого і найтеплішого. А ім'я йому – любов⁵.

Оте відчуття глибинних внутрішніх родинних зв'язків із навколишнім світом опоетизовує всі вияви української національної свідомості, українського національного буття, мужне й активне сприйняття життя, що лежить в основі української духовності, виразний «боевий» інстинкт, що визначає духовну сутність української особистості, Олег Ольжич також пояснює ідеєю Роду. Скажімо, язичницька легенда говорить про божественне походження нашого народу від роду Дажьбожих внуків. Спадкоємність українського світогляду, отой «боевий інстинкт» виразно простежується і в розумінні козаками Дніпра як Батька, а Січі – як Матері, тобто всього козацтва – як Роду. Тож цілком закономірно у такій спадкоємності Олег Ольжич убачає великого історичного рушія української свідомості і знаходить у ньому, тобто великому українському Роді, національну сутність української спільноти. Осяяна лицарськими чеснотами і Божою благодаттю, вона прагне здійснити свою історіотворчу волю і своє історичне призначення. «Міт Великого Роду, – підсумовує він, – жене її вперед по історичному шляху, що над ним світить сонце провідної ідеї її свідомості – огненно-сліпуче сонце Слави, в боротьбі за яку нація знаходить своє світове післаництво»⁶. Міт Великого Роду, ідея Роду і Слави – основа і суть українського національного світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світовираження та світоутвердження, основа і суть морально-етичної, естетичної, історичної, соціальної й політичної свідомості, повсякденного національного буття загалом, ключ до розуміння національної самобутності української літератури. Тож спробуємо пояснити це на основі понять і ознак, які, на нашу думку, характеризують основні особливості національного світогляду нашого народу і визначають сутність усієї сукупності поглядів на вивчення української літератури в школі як української національної літератури, на що вчитель скеровує свою увагу насамперед у процесі підготовки до уроку.

Національний світогляд – спосіб сприймання, пізнання і розуміння світу певною нацією, система знань, узагальнень про нього, вироблені народом упродовж століть морально-етичні, естетичні, ідейні, історичні, соціальні, політичні та ін. цінності, на підставі яких формуються та здійснюються програмні цілі й завдання як окремо взятої особистості, так і нації в цілому, визначальні особливості став-

² Петров В. Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи: генеза народних звичаїв та обрядів / В.Петров // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – С. 247.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Кордун В. Кущ вогню. Поезія / В.Кордун. – К., 1990. – С. 67, 68; Тютюнник Гр. Твори. Оповідання / Гр.Тютюнник. – К., 1984. – Кн. 1. – С. 13–16.

⁶ Ольжич О. Українська історична свідомість / О.Ольжич // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – К., 1994. – С. 256.

лення їх до світу, укладу життя й побуту загалом, що виокремлює одну націю з-поміж інших націй⁷.

Національна свідомість – відображення за допомогою емоцій, волі, передбачень, відчуттів та абстрактного мислення об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, врегулювання на цих підставах взаємозв'язків людини з природою і соціальною дійсністю.

Національна самосвідомість – самооцінка на основі самоаналізу та усвідомлення людиною себе самої як особистості, взаємин з іншими людьми, наслідків своєї діяльності, дій, учинків, їхніх мотивів, цілей, розумових, моральних, фізичних якостей тощо. Психологи виділяють такі форми самосвідомості, як самовідчуття, самоаналіз, скромність, почуття відповідальності та власної гідності, себелюбовство, самовладання, самоконтроль, самодисципліна і т. д.

Національне світовідчуття – своєрідне емоційно-чуттєве здобування, добір і нагромадження за допомогою аналізаторів відомостей про навколишній світ і перетворення їх на факт національної свідомості.

Національне світосприйняття – усвідомлення на основі національних цінностей предмета пізнання навколишньої української дійсності, яке починається з відчуттів і переходить у своєму розвитку в мислення.

Національне світорозуміння – мислительний процес, побудований на основі вже сформованих знань, умінь, попереднього досвіду, можливості осмислення нового, такого, що не було раніше предметом вивчення, і спрямований на виявлення (з'ясування) суттєвих національних рис, властивостей і зв'язків предметів, явищ, подій, що й зумовлює активну діяльність людини на досягнення мети і розв'язання поставлених завдань.

Національне світовираження – своєрідність вияву та передачі через певні національні ознаки, дії особливостей національного світогляду, національного характеру, національної ідеї і т. д., і т. п.

Національне світоутвердження – визнання і здійснення через творче протистояння оточенню значущості національних цінностей як основи формування, становлення і розвитку нації, потреба в них інших народів як в цінностях національних і загальнолюдських.

До національно-світоглядних ознак і понять, які мають винятково важливе значення для вивчення української літератури, джерел її національної са-

мобутності, належать й ознаки та поняття, пов'язані з національними уявленнями про людину і світ, особливостями національного буття, звичаями, психологією, історією, філософією, іншими галузями знань тощо. Серед них насамперед слід виокремити такі.

Природні національні вірування та уявлення – розуміння світу і людини в ньому, сформовані обставинами нашого історичного та соціально-побутового життя. Вони охоплюють національну міфологію, язичництво, культ національних звичаїв, національної духовності, культ національних героїв і т. д. Характерними особливостями національних вірувань і уявлень українського народу є поетичне одухотворення та обожнювання природних начал, краси у житті людини, довкілля й усього суцього на землі. Основу вишуканості та шляхетності їхнього змісту визначають ніжність, людяність, добродушність, увага й повага до людської особистості, які поєднуються з лицарством, мужністю, героїзмом, мудрістю в обороні національних звичаїв, національної честі та гідності, послідовністю утвердження їх у повсякденному житті.

Культ матері (жінки) – обожнювання жіночого начала в народних звичаях, обрядах, повсякденному житті. У прадавніх українців воно пов'язувалося з Берегиною – богинею добра і захисту людини від усякого зла. Це також «дополітеїстичний образототем протоукраїнців, котрі поклонялися родючій ниві, “всій землі”»⁸. Земля-мати в найдавніші часи також уявлялась як священне тіло дружини Неба, а також як «світлиця людей», пристанище для тварин і птахів. Землю-Матір обожнювали як найбільшу життєдайну силу. Для наших предків вона завжди була свята. На знак правдивості своїх слів, вірності рідному краю і своєму народові, проголошуючи клятву чи даючи показання, давні українці, а згодом і козаки, з'їдали грудочку землі або клали її у своє взуття під стопи чи то на голову як найвірогідніший знак правдивості своїх слів і вірності своєму народові. З часом, особливо у козацькі часи, культ матері (жінки) переріс у культ України. У сім'ї мати завжди була Берегиною роду. Коли донька виходила заміж чи то одружувався син, на подружнє життя їх благословляла мати. Материнське благословення вважалося своєрідним оберегом у далекій дорозі, в поході, на війні і т. д. Батько завжди вчив своїх дітей виняткової поваги до матері, допомоги та підтримки їй в усьому. Так в українській національній свідомості сформувалося побожне ставлення до матері, жінки, землі, України, витворився своєрідний національний тип світосприйняття і світорозуміння, світовираження і світоутвердження, своєрідний характер і духовний світ.

Культ героїв – особливі взаємини між нацією та її ідейними й духовними провідниками, які ґрунту-

⁷ Визначення цих ознак і понять тут і далі ґрунтується на основі таких праць: Словник української мови. – К., 1970–1979; Філософський словник / за ред. В.Шинкарука. – К., 1986; Психологічний словник / за ред. В.Войтка. – К., 1982; Основи психології / за заг. ред. О.Киричука, В.Роменця. – К., 1996; Б і л о д і Ю. Філософія. Український світоглядний акцент / Ю.Білодід. – К., 2006 та ін.

⁸ П л а ч и н д а С. Словник давньоукраїнської міфології / С.Плачинда. – [2-ге вид., допов.]. – К., 2007. – С. 120.

ються на підставах національної психології, моралі та етики, духовності загалом. В українців вони характеризуються винятковою взаємоповагою, взаєморозумінням та взаємопідтримкою між різними верствами суспільства. Стає очевидним, що в такому разі «підкреслюється і підноситься роль духовного і індивідуального чинників як свого роду активних атомів, навколо яких швидше і виразніше відбувається кристалізація модерних націй, що врешті-решт (якщо вони ще не є ними) дедалі більше ставатимуть духовними спільнотами»⁹.

Культ краси – світоглядні уявлення та естетичні цінності, які визначають ставлення українців до навколишнього світу, взаємини між людьми, підстави формування, становлення і розвитку окремо взятої особистості та суспільства загалом. Найвизначальнішими ознаками їх є увага і повага до людської особистості, почуття національної честі й гідності, вишуканість та благородство духовного світу, поети́зація й ідеалізація дійсності, самоутвердження особистості на підставах свободи і волі, усвідомлення національних ідейних та духовних цінностей як першоджерела цього самоутвердження.

Ідея як почування, віра і дія – своєрідність вияву світоглядної та життєвої позиції, яка полягає в переживанні та усвідомленні ідей, у відповідній спрямованості дій, учинків, громадської та політичної діяльності на її здійснення в повсякденному житті. «Ідеї діють лиш тоді, коли протягом довгого розвитку перемінюються в почування; коли творять складову частину вдачі людини, перейнятої ідеєю»¹⁰, – писав Д.Донцов. Саме тому українська національна ідея й має бути основою вивчення української літератури в школі.

Націоналізм – ідеологічна та світоглядна система, яка зумовлює особливості самовираження і самоутвердження нації на своїх природних началах. Ю.Вассян визначив такі головні підстави націоналізму: 1) відсутність «диктатури окремого інтересу, що встановлює режим частини над цілістю, насилуючи різнорідну дійсність у межі одної площі чи просто її виключаючи»; 2) «цілокупність взаємно доповнених інтересів природною базою засобів, що вдержує націю як живу збірну одиницю у всіх формах її буття»; 3) демократизм, який виявляється у тому, що, з одного боку, «здійснює повністю верховну засаду суспільного порядку, засаду чину», а з другого – дає повну свободу творчості та самодіяльності кожному; 4) ці вимоги обов'язкові для всіх, оскільки вони створюють рівні можливості вияву, становлення і розвитку своєї сутності всіх, але цей обов'язок, як вияв уваги і поваги до окремо взятої особистості, здійснюється в міру особистих здібно-

стей та соціального становища кожного; 5) тому «з погляду мети націоналізм демократичний», а «з погляду форми й методи він є диктатурою, тому що здійснення своєї мети ставить в залежність від одного способу розуміння нації та від дотримання означених метод поступовання»; 6) завдяки цьому індивідуальність нації проявляється як особиста воля органічних її частин, які «через випрацюваний віками природного співжиття спільний психічний, культурний і соціальний підклад життя» об'єднують націю в цілість¹¹. З такого змісту поняття «націоналізм» виводиться й мета шкільної літературної освіти, що ще потребує в методиці докладної наукової розробки.

Культурний націоналізм – моральне оновлення, «ідеологічні рухи в періоди суспільних криз», реформування системи світоглядних орієнтацій спільноти та вироблення суспільно-політичного розвитку на новому етапі становлення суспільства. П.Іванишин потрактує культурний націоналізм як дієву світоглядну позицію творців національної культури (у даному разі й учителя та учня також) у співвідносності особи з національними ідейними, духовними та іншими цінностями, в утвердженні національної природи людини (знову ж учителя й учня також), української національної ідеї загалом, що «дає підстави для її істинної інтерпретації та художнього вираження»¹².

Національне буття – історичне, соціальне, політичне життя нації, національний побут, звичаї та обряди тощо, предметно перетворювальна діяльність людини, завдяки якій вони переходять, з одного боку, в предметні форми олюдненої дійсності, а з другого – у практично-духовні й теоретичні способи освоєння їх. Формами його існування є простір і час, взаємодія, відображення, рух, ідеї¹³.

Українська національна ідея – найвищий вияв (ідейної, духовної, соціальної, політичної, історичної і т. д.) сутності нації, на становлення і розвиток якої спрямовані зусилля всіх верств суспільства, чинник, який забезпечує наступність поколінь, згуртовує їх на самоусвідомлення, самоздійснення й утвердження у світі на своїх природних началах, забезпечує повнокровну життєдіяльність і життєтворчість цих поколінь у просторі й часі.

Названі вище поняття та ознаки становлять міцний ґрунт для формування понять та ознак, які

⁹ Бочковський О. Вступ до націології / О.Бочковський. – К., 1989. – С. 83.

¹⁰ Донцов Д. Націоналізм / Д.Донцов // Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – Т. 1. – С. 371.

¹¹ Вассян Ю. До головних засад націоналізму / Ю.Вассян // Націоналізм. Теорія нації від Йоганна Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія. – [2-ге вид.]. – К., 2006. – С. 82, 83.

¹² Гатчінсон Дж. Культурний і політичний націоналізм / Дж.Гатчінсон // Там само. – С. 504; Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти) / П.Іванишин. – Дрогобич, 2005. – С. 85.

¹³ Див.: Філософський словник. – С. 60; Білодід Ю. Філософія. Український світоглядний акцент / Ю.Білодід. – С. 37–211.

виражають морально-етичне, психологічне, естетичне, звичаєве і т. д. життя нації, є основою психологічного аналізу в літературі, її національний духовний та ідейний зміст загалом. Національна своєрідність світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світовираження і світоутвердження зумовлює й національну самотність змісту прекрасного чи то потворного, розуміння національної честі та гідності, характер взаємин у громаді, суспільстві тощо. Саме тому під цим кутом зору має прочитуватися твір на заняттях у школі. Саме тому на цьому ґрунті потрібно формувати читацькі смаки й уподобання, усю сукупність національних основоположних підстав потрактування художнього твору, творчості письменника в цілому та національної своєрідності художньо-естетичного постукування.

Тож учитель має спрямовувати всю роботу учнів на з'ясування джерел і змісту одухотвореності героя та його світу, розкриття природного поєднання в нашому національному характері ніжного, лагідного, поетично вишуканого з непримиренністю до всякого зла, мужністю, войовничістю і героїзмом, які, знову ж таки, криються у прадавньому світогляді та історичному укладі життя наших предків. Український національний характер, українська національна духовність, зазначають учені, формувались як характер і духовність хліборобів і воїнів¹⁴. Звідси й особливість психічної вдачі, духовного світу українця, отже і героя української літератури та світу нашого національного письменства загалом. Укажемо тут на основні ознаки і поняття, в яких цей світ знаходить свій вияв. За того **національна духовність** розуміється і потрактовується як система психологічних, звичаєвих, естетичних, суспільно-історичних та ін. цінностей, які визначають і спрямовують становлення особистості, її діяльність на самоздійснення нації на своїх природних підставах, на утвердження цих цінностей серед інших націй світу як цінностей національних і загальнолюдських.

Національний дух – психологічна, звичаєва, естетична, історико-соціальна основа формування, становлення і розвитку особистості, спрямована на здійснення національної ідеї. Складниками національної духовності є усвідомлення, розуміння мети, смислу і цінності життя, воля, життєва позиція, вірність звичаям свого народу і повсякденна діяльність щодо утвердження їх у всіх виявах повсякденного життя й побуту як неодмінної умови всебічного поступу нації. Національний дух, наголошує Л.Лук'яненко, «розвивається в поглибленні національної свідомості до інтуїтивного відчуття правильності (і правоти) свого національного шля-

ху, виробляє психологічну установку і спрямовує сконцентровану волю на втілення в життя великої національної ідеї»¹⁵, а також є одним із найважливіших предметів психологічного та ідейно-тематичного аналізу в літературі як вияву її національної самотності.

Мета життя – цілеспрямованість і плановість життєдіяльності та життєтворчості літературного героя на здобуття свободи й незалежності нації, всебічний розвиток її та самоутвердження, багатогранний розвиток особистості на національних підставах.

Смисл життя – зміст діяльності, заради якого герой прагне досягти мети і здійснити її. Національна зумовленість такого змісту виявляється у формуванні життєвої позиції, життєвих принципів та ідеалів цього героя, які формуються всім ходом історичного розвитку нації та поставленими ним завданнями, у процесі розгортання сюжету і конфлікту, становлення характерів та взаємозв'язків персонажів твору.

Цінність життя – міра виконаного перед своїм народом обов'язку, значущість зробленого для історичного поступу нації.

Життєва позиція – оцінка подій, явищ, дій, вчинків та характерів інших героїв, обстоювання й утвердження в житті відповідно неї тих чи тих морально-етичних норм, духовних, історичних, соціальних, ідейних цінностей, важливий чинник психологічного вмотивування становлення характеру, формування внутрішнього світу героя, висхідний пункт їхнього аналізу під час вивчення літератури.

Національна честь – світоглядна цінність, яка сформувалась у процесі становлення національних звичаїв, взірців духовної досконалості та поведінки члена національної спільноти й пов'язана з визнанням, усвідомленням і утвердженням цих звичаїв та поведінки як прикметної ознаки нації, моральної основи організації її життєдіяльності й життєтворчості, одна з форм вияву національного ідеалу.

Національна гідність – визнання української національної ідеї, національних духовних, соціальних, історичних, ідейних цінностей за основу ставлення літературного персонажа до самого себе та інших персонажів, а також інших персонажів до нього, відповідної самооцінки їх і визначення свого місця, усвідомлення свого призначення в житті та суспільстві, форма самосвідомості й самоконтролю, пов'язана з совістю, честю, почуттями обов'язку та відповідальності, одна з граней внутрішнього світу героя і національного ідеалу.

Національна воля – свідоме підпорядкування героєм своїх дій і вчинків, своєї діяльності, настанов на подолання перешкод і досягнення мети, яка постає на ґрунті потреб нації. Г.Ващенко виділяв такі ступені розгортання вольового процесу: потреби

¹⁴ Див.: Петров В. Походження українського народу / В.Петров. – Регенбург, 1947; Д о н ц о в Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини / Д.Донцов. – К., 2005.

¹⁵ Л у к ' я н е н к о Л. Національна ідея і національна воля / Л.Лук'яненко. – К., 2003. – С. 70.

(бажання), хотіння, боротьба мотивів, рішення й дія. Вольовий акт, на його думку, починається з усвідомлення потреб, тобто бажань, які ще не включають у себе усвідомлення засобів досягнення їх або ж включають у ще не досить чітких формах. Хотіння ж – то вищий ступінь розвитку волі. Для нього характерне усвідомлене прагнення задоволення певної потреби. Свідомість людини в такому разі стає центром її переживань, відтак людина більшою чи меншою мірою усвідомлює засоби досягнення поставленої мети. Але хотіння не завжди й не відразу переходить у дію або й зовсім не реалізується, бо часто людина якийсь час перебуває у стані вагання, що закінчується або здійсненням хотіння, або ж відмовою від нього. Такий стан психіки Г.Ващенко називає боротьбою мотивів, адже «мотиви – це руйнівні сили свідомості, що спрямовують поведінку людини в той чи інший бік». Подолавши ці вагання, людина приймає відповідне рішення і починає діяти згідно з ним¹⁶. Підпорядкування таких дій самоздійсненню нації на своїх природних підставах визначає зміст національної волі, яка також є одним із дієвих чинників національного характеру в літературі, національної своєрідності духовного світу в ній, на чому вчитель і зосереджує увагу своїх вихованців на уроках літератури, в позакласній та позашкільній роботі з цього предмета.

Патріотизм – усвідомлення письменником та героями його творів почуття гордості за належність до української нації, почуття обов'язку перед своїм народом, дієва життєва позиція, спрямована на оборону України, переживання її долі, примноження її духовних, історико-соціальних, політичних та культурних цінностей, визнання їхньої переваги над будь-якими іншими цінностями як основної умови вільного, повноцінного поступу кожної особи зокрема і суспільства в цілому. Патріотизм як у житті, так і в літературі є виявом взірця духовної та ідейної досконалості людини, національного ідеалу, отже й однією з прикмет національного змісту духовного простору нашого вітчизняного письменства. На з'ясування цього змісту та художньо-естетичних особливостей його вияву й скеровує словесник роботу своїх вихованців.

Мужність – система моральних принципів та ідеалів, на основі яких відбувається самовизначення героя, формується його поведінка, життєві принципи та ідеали. Д.Донцов, наприклад, залічує до них здатність позбутися страху, організувати відповідно до поставлених цілей свою діяльність, власну волю, рішучість, безстрашність, відвагу, здатність не відступати перед небезпекою, войовничість. «Щоб мати мужність, кріпость і безстрашність, – писав він, – мусить член провідної касти вбити в собі все хитливе, м'яке і трусливе, мусить запанувати над всім, що ту кріпость захитує, передусім над

тілесними немочами, над фізичним болем, над страхом смерті, над спокусами, які обезвладнюють караючу руку. Треба не схиляти коліна ні перед страхом мук, ні болю, треба бути таким, якого б nemo ferro potuit superare nec auro, кого не можна було скорити ні залізом, ні золотом»¹⁷. Моральною та психічною основою мужності, її діючою пружиною Г.Ващенко вважав прагнення героя ствердити незалежність і міць свого «я» навіть тоді, коли це загрожувало б людині смертю. Героїчними, мужніми він називав тих людей, які цілком віддаються якійсь високій ідеї і здатні жертвувати задля її здійснення своїм життям, адже ідеї збуджують почуття, що своєю чергою підносять дух людини, збільшують її енергію, запалюють бажанням досягти певної мети. Без усвідомлення такої мети, без рішучості не зупинитися ні перед якими перепонами у досягненні поставлених перед собою цілей немає волі, немає справжнього характеру, бо ж мужність – це перемога духа над тілом, перемога ідеї над вузьким, особистим, егоїстичним¹⁸.

Мудрість – здатність узагальнювати життєвий, історико-соціальний досвід, передбачати і спрямовувати на його основі у відповідне річище розвиток подій, явищ, становлення характерів, взаємозв'язків у громаді й суспільстві тощо, здійснювати свої задуми та ідеї згідно з потребами певних обставин і часу. «Мудра думка, – писав Д.Донцов, – це та сила, що формує речі і тримає їх у формі, в тому числі й людські спільноти»¹⁹. Мудрець, зазначає він, насамперед є формотворцем, адже формотворець не тільки відгадує майбутнє, а й творить його силою своєї мислі. Тому мудра людина, мудрий державний діяч, володар повинен прозріливо бачити майбутнє своєї спільноти, мати систему, план, свою сукупність поглядів на перетворення їх у життя. Це робить його відпорним на удари ззовні і на розкладові сили всередині²⁰.

Вишуканість і благородство духовного світу – моральні, звичаєві, психологічні, естетичні, ідейні цінності, цінності культури, які визначають зміст потреб людини, основні спрямування у становленні її характеру, її особистості, місце і роль у суспільстві. Основоположними підставами формування вишуканості та шляхетності духовного світу героя є патріотизм, мужність, мудрість, національна воля, честь і гідність, розуміння ним мети, сенсу і цінності життя, його життєві принципи та ідеали, життєва позиція. Вишуканість і благородство духовного світу українця Г.Ващенко пов'язував зі свідомістю гідності, почуттям честі як внутрішньою сутністю

¹⁷ Д о н ц о в Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини / Д.Донцов. – С. 400.

¹⁸ В а щ е н к о Г. Виховання волі і характеру / Г.Ващенко. – С. 326–329.

¹⁹ Д о н ц о в Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини / Д.Донцов. – С. 353.

²⁰ Там само. – С. 352–380.

¹⁶ В а щ е н к о Г. Виховання волі і характеру / Г.Ващенко. – К., 1999. – С. 18–20.

людини, перевагою цієї сутності над вартостями зовнішніми²¹. Національною своєрідністю вишуканості та шляхетності духовного світу українців є естетично розвинута особистість. Із цих ознак і понять і виходить учитель, оцінюючи дії, вчинки, характер героя, аналізуючи ідейно-тематичне спрямування того чи іншого образу чи то твору в цілому.

Саможертвність – одна з ознак вишуканості та благородства духовного світу героя та національного ідеалу. Психічною основою її є усвідомлена необхідність і цілеспрямована потреба поставити національні інтереси вище від особистих, підпорядкувати себе, своє життя досягненню та здійсненню цих інтересів, а коли диктують обставини, то й пожертвувати власним благом, власним життям задля інших, задля України. Поваги і честі своїх співвітчизників, стверджує Л.Силенко, достойний той, хто своїм життям ошчасливило життя ближніх своїх, тобто має приємне життя. Приємне ж, змістовне життя має той, «хто готовий померти за життя, за Вітчизну, за честь свого роду»²², увічнивши себе тим самим у пам'яті потомків, ставши для них взірцем мужності, моральності й духовної досконалості людини, прикладом для наслідування.

Національне винародовлення – втрата національних, ідейних, історико-соціальних, духовних, політичних та інших цінностей як джерела самовдо-

сконалення особистості, усебічного поступу нації, відмова від них, нехтування ними і прийняття натомість усього чужого, ворожого нації як свого, тобто зрада нації. Одним із проявів такого винародовлення Л.Лук'яненко вважає відчуження влади від народу і народу від влади, втрату людиною почуття єдності зі своїм попереднім, рідним середовищем і відчуття неповної злитості з новим, його неприродність, своєї меншовартості в ньому. Таке відчуття неповноцінності окупаційні режими нав'язують різними ідеологічними, державно-правовими, адміністративними та іншими способами через освіту, культуру, літературу, мистецтво, пропаганду аморальності, потворних ідеалів тощо, змінюючи природні обставини життя і діяльності людини та суспільства на неприродні, супротивні їм. «Позаяк комплекс неповноцінності – це психічний стан, прищеплений значною мірою ідеологічними та різними освітніми й культурно-виховними способами, тобто підпертий наповненням голови антиукраїнськими знаннями й інформацією, то й подолати його можна тільки заміною антиукраїнських знань правдивими (українськими) знаннями та вихованням»²³, – підсумовує свої міркування Л.Лук'яненко. Вивчення національної української літератури на національних методичних підставах – один зі способів дієвого протистояння національному винародовленню.

*Закінчення читайте
в наступному числі журналу.*

²¹ Ващенко Г. Виховний ідеал / Г.Ващенко. – Полтава, 1994. – С. 134.

²² Силенко Л. Мага Віра (Рідна Українська Національна віра). Святе письмо: Велике світло волі: співвідношення віри, науки, філософії, історії / Л.Силенко. – С. 1010.

²³ Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л.Лук'яненко. – С. 175.

СОНЯЧНА БАРВИСТІТЬ ПЕТРИКІВКИ

Далеко за межами України знають чудові петриківські розписи, які стали вже своєрідною візитівкою України.

Спочатку петриківським розписом прикрашали стіни, печі. Малювали і на скринях, лавах, скатертинах та інших предметах побуту. Пізніше почали малювати на папері – малювки. Поступово селище Петриківка у пониззі річки Чаплина Дніпропетровської області стало осередком найбарвистіших розписів, народило багатьох знаних самобутніх майстрів. Серед них Т.Пата, П.Хома, Н.Білокінь, О.Пилипенко, Ф.Панко, М.Тимченко, сестри Павленко та інші. У кожного майстра свій творчий почерк, своє бачення, але всі вони виховані на класичній, традиційній самобутній петриківці.

Знайомлячись зі зразками високопрофесійних майстрів, наші студенти захоплюються яскравістю композицій, і в багатьох виникає бажання створити щось подібне. Але до майстерності довгий шлях. Насамперед ознайомлюємо студентів із матеріалами, приладдям, яким користуються справжні майстри, з основними

прийомами малювання, елементами, що мають лагідні, теплі назви: *квітка-цибулька, ягідка, горішок, калинонька, вусики, листочок папороті, туп'янок, гребінчик*. Викладач вчить виконувати прості, здавалося б, елементи, щоб згодом юнаки і дівчата самостійно, спираючись на зразки професіоналів, створювали елементарні композиції: вони вибирають форму, намагаються гармонійно розташувати стилізовані квіти, листя, ягоди. Від заняття до заняття поступово вдосконалюється майстерність.

Дуже важливим є колорит. Він завжди яскравий і, здається, увібрив у себе сонячну барвистість України. Нікого не може залишити байдужим і техніка виконання композицій. Без особливих промальовок на абсолютно чистому аркуші під вправною рукою з'являються чарівні візерунки. Роботи наших студентів радують око й серце (див. 3 с. обкл.).

Лариса МУРГА,
викладач Інституту мистецтв
Київського університету ім. Бориса Грінченка